

Турко О. В.,*кандидат філологічних наук, доцент,**завідувач кафедри філологічних дисциплін початкової та дошкільної освіти**Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*

ГРАМАТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ТА ПРАГМАТИЧНІ ЧИННИКИ ПОЗИЦІЙНОСТІ ПІДМЕТА Й ПРИСУДКА В РЕЧЕННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті розглянуто граматико-стилістичні та прагматичні чинники, що визначають позиційність підмета й присудка в реченнях української мови. Зосереджено увагу на впливі морфологічних, синтаксичних, семантичних і прагматичних засобів на порядок слів у реченнях, проаналізовано варіативність позицій реченнєвих компонентів. Водночас зазначено на прикладному значенні виявлення, опису та аналізу граматико-стилістичних та прагматичних чинників позиції підмета і присудка в реченнях української мови. Зважаючи на аналітично-флексивну природу української мови потрактовано порядок слів як ключовий засіб у формуванні структури речення та його смислового навантаження, відтак позиційності підмета і присудка. Описано прямий та непрямої порядок слів у реченні, визначено як стилістично зумовлений інверсійний порядок слів. Одним із головних завдань дослідження стало встановлення того, що граматичні категорії впливають на позицію підмета й присудка. Зокрема, досліджується зв'язок між прямими та інверсійними конструкціями, а також зміна порядку слів залежно від інтонаційних акцентів. Особливу увагу приділено прагматичним чинникам, які визначають комунікативну функцію речення (виокремлення важливої інформації, маркування конкретних елементів висловлювання, що досягається шляхом зміни прямого порядку слів). Окремо розглянуто роль інтонації, яка може змінювати інтерпретацію синтаксичних зв'язків між підметом і присудком, а також впливати на сприйняття акценту й емоційного забарвлення.

Дослідження ґрунтується на аналізі прикладів із різних жанрів текстів, зокрема художньої літератури, публіцистики та наукового стилю, що дає змогу продемонструвати різноманітність мовних засобів, котрі використовуються для досягнення прагматичних цілей.

Результати дослідження можуть бути корисними для подальших теоретичних напрацювань у галузі синтаксису та прагматики української мови, а також для практичного використання в навчанні української мови.

Ключові слова: порядок слів у реченні, підмет, присудок, інверсія, граматико-стилістичні чинники, прагматичні чинники.

Постановка проблеми. Порядок слів у реченні української мови спричинений низкою мовних та позамовних факторів, котрі впливають на зміст, логіку висловлювання, емоційне забарвлення та стилістичну спрямованість тексту. До мовних чинників належать граматична структура, синтаксичні зв'язки та відношення, семантика слів, позамовні фактори включають прагматичні наміри мовця, контекст спілкування, жанр тексту та комунікативну ситуацію.

Позиційність компонентів речення у формально-граматичній та комунікативній парадигмах має синтаксичні закономірності, відтак порядок слів у реченнях української мови є прямим / непрямої (синтаксична репрезентація) та інверсійним (стилістична репрезентація). Порядок слів часто виконує додаткові функції: виділення важливого, створення акцентів або передача емоційного стану.

Використання різних граматико-стилістичних та прагматичних чинників впливає на розташування підмета і присудка, що вимагає глибокого аналізу для розуміння їх ролі та значущості в контексті комунікативної інтенції мовця. Вивчення окресленого питання є важливим, з одного боку, для розвитку теоретичних аспектів лінгвістики, оскільки сприятиме глибшому зрозумінню структури української мови, її функціонування в різних комунікативних ситуаціях; з іншого боку – має важливе практичне значення для вдосконалення методик викладання української мови, редагування та перекладу текстів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки підмет і присудок розглядають у фокусі сукупності чинників, що впливають на позиційність цих реченнєвих компонентів в українській мові, таким чином, актуалізується комплексний підхід до вивчення їх взаємодії в межах синтаксичних, семантичних і прагматичних значень.

Стилістичний аспект аналізованого питання розглянуто в працях І. Арібжанової (лінгвальна природа інверсії), Л. Пономарьова (виявлення особливостей предикативного центру речення в офіційно-діловому стилі), Н. Меркулова (підмет та присудок в темо-ремному членуванні речення) та ін.; граматичний аспект – О. Леута (обґрунтування синтаксичної природи головних реченнєвих компонентів, їхньої типології), В. Ожоган, Н. Костусь (аналіз синтаксичного зв'язку між підметом та присудком), М. Мірченко, М. Плющ (семантико-синтаксична природа підмета та присудка) та ін.

Водночас частина питань щодо позиційності підмета та присудка залишається ще не вивченою, зокрема взаємодія граматичних і прагматичних упливів у стилістично зумовлених контекстах, когнітивний та функційний аспекти позиційності підмета та присудка.

Мета статті – виявити та проаналізувати вплив граматичних, стилістичних та прагматичних чинників на позиційність підмета і присудка в реченнях української мови.

Виклад основного матеріалу. Аналітично-флексивна природа української мови спричиняє маркування категорії «порядок слів» як засобу вираження синтаксичних зв'язків, які, своєю чергою, є релевантним реченнєутворювальним інстру-

ментарієм. Тобто закономірності порядку слів у реченні відіграють ключову роль у визначенні його структури та смислового навантаження. Така особливість дає змогу виділяти різні смислові акценти залежно від позиції реченнєвих компонентів, забезпечуючи багатство виражальних засобів і гнучкість мовлення. Зміна порядку слів може підкреслити важливість певного елемента речення, змінити його інтонаційне значення або надати йому додаткового значення – стилістичний та прагматичний аспекти, змінити синтаксичну роль реченнєвого компонента, його морфологічне вираження – граматичний аспект.

Окрім цього, порядок слів в українській мові використовують для вираження різних граматичних категорій (часу, виду, способу дії тощо). Це дає можливість мовцеві точно передати свої думки та емоції, компануючи складні і багатогранні речення. Важливу роль відіграє також інтонація, яка доповнює та підсилює значення, створюючи повноцінну комунікативну одиницю. З огляду на це порядок слів в українській мові не тільки організовує речення, але й слугує визначальним інструментом для передачі змісту і емоційного забарвлення висловлювання, спричиняє широкий діапазон вибору для мовця засобів увиразнення його комунікативної інтенції.

У граматиці доцільно враховувати, як підмет і присудок конституують зміст речення. Розуміння цих аспектів допомагає в адекватному формулюванні міркувань, що точно відображають наміри мовця. Вивчення того, як підмет виражає суб'єктивність і як присудок передає дії чи стани, може допомогти зрозуміти, як індивідуальні сприйняття і соціальні контексти впливають на комунікацію.

Підмет і присудок грають ключову роль у вираженні комунікативних намірів і передачі інформації. Розуміння їх функцій допомагає в аналізі й розробці граматичних правил, що забезпечують чіткість і зрозумілість мовлення.

У формально-синтаксичному аспекті підмет і присудок характеризуються кількома ключовими рисами, які визначають їх роль у реченні та їхню взаємодію. У східнослов'янському мовознавстві (О. Потебня, І. Огієнко, І. Костомаров, М. Жовтобрюх, О. Коваль та ін.) визначали підмет як предмет, про який судять. Цей підхід акцентує на тому, що підмет є тим, про що йдеться у висловлюванні, і саме він є основним носієм значення, на яке присудок вказує. Мовознавці по-різному тлумачать статус підмет: незалежним членом трактують підмет Л. Блумфільд, І. Мещанинов та ін.; більш релевантним щодо присудка, зумовленим присудком – О. Потебня, В. Адмоні та ін.

У сучасній синтаксичній парадигмі (І. Вихованець, А. Загнітко, Н. Іваницька, К. Шульжук та ін.) виокремлено формальні і семантичні (кваліфікаційні) ознаки підмета: головний член реченнєвої структури, носій предикативної ознаки, співвідноситься з темою в актуальному членуванні речення, у семантико-синтаксичній структурі співвідносність із суб'єктною позицією, представлений називним відмінком іменника, перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з присудком, поєднується з присудком предикативним зв'язком – координацією, займає типову позицію перед присудком.

Поняття присудка межує із поняттями «предикативність», «предикація», «предикатність» та «предикат», що відрізняються не лише дериваційним оформленням, але й змістовим наповненням. Ці поняття виникли в логіко-психологічному аспекті (О. О. Потебня), відтак активно використовувалися у семантико-синтаксичній парадигмі речення (І. Р. Вихова-

нець, О. В. Кульбабська), були запозичені комунікативною (Н. В. Гуїванюк, А. П. Загнітко) парадигмою.

В українській мові базовим обґрунтовано порядок слів, що відповідає загальній структурі SPO (Subject–Praedicatum–Object). Зокрема, І. Огієнко визначив основні закономірності порядку слів у реченні за синтаксичною функцією частин мови: «1. Підмет стоїть перед присудком. 2. Прикметникове пояснення ставиться перед іменником. 3. Прислівникове пояснення ставиться перед присудком. 4. Іменникове пояснення ставиться по присудку» [1, с. 254], наприклад, *Чорні ниви тремтіли молочним маревом* (І. Цюпа) / A(Adj) + S₁ + P₁ + A(Adj) + Ad(N₃). Такий порядок, що забезпечує зрозумілість висловлювання й найбільш чітко виражає причинно-наслідкові зв'язки між суб'єктом і дією, термінується як **прямий порядок слів**. «Перелік обов'язкових елементів речення є переліком саме тих компонентів, які при первинному сприйнятті оточення свідомістю спостерігача-мовця асоціюються з ментальними репрезентаціями компонентів типових процесів, необхідними і достатніми для ідентифікації таких типових процесів та їх компонентів» [2, с. 249]. Щодо української мови – це традиційна, граматично нейтральна побудова речення, у якій підмет передє присудку, а другорядні члени речення розташовані відповідно до смислової ієрархії. Функційність прямого порядку полягає в логіко-хронологічній послідовності дії, нейтральному стилістичному представленні змісту речення (використовується в офіційних текстах, наукових роботах, публіцистичних статтях). Підмет представлений називним відмінком та виконує функцію граматичного суб'єкта, присудок узгоджується з підметом за граматичними категоріями числа, роду, особи, відмінка, наприклад, *Стара смерека зустрічала на околиці села* (І. Цюпа) / A(Adj) + S₁ + P₁ + Ad_{loc} + O(N₂) (узгодження за родом, числом, особою); *Ми думаємо про вас* (В. Симоненко) / S₁(Pron) + P₁ + O(N₂) (узгодження за особою, числом); *Мистецтво – найкращий педагог* (О. Гончар) / S₁ + A(Adj) + P₁(N₁) (узгодження за відмінком).

Слушними є міркування Н. Іваницької про те, що «між членами предикативної пари двоскладного речення існує не однобічне підпорядкування присудка підметові, а двобічна залежність співвідносних членів» [3, с. 277]. Така двобічна залежність між підметом і присудком дозволяє глибше зрозуміти механізм взаємодії між цими членами речення. Цей підхід показує, що присудок не лише «залежить» від підмета, але й формує та уточнює його значення.

Позиційність підмета та присудка спричинена, окрім названих граматичних чинників, ще й іншими впливами.

Актуальне членування речення¹. Прямий порядок слів використовується, коли відоме або логічно зрозуміле (тема) ставиться на початок, а нова інформація (рема) розміщується після нього. Актуальне членування речення виявляється у тому, що у прямому порядку слів підмет є темою, а присудок – ремою, однак завдяки інверсії рема (нова інформація) є на першому місці, що дозволяє акцентувати увагу на дії чи стані, а не на суб'єкті, наприклад, *Гудуть вітри в розгойданих дротах* (В. Симоненко) / P₁ + S₁ + Ad(N₆) + A(Adj) (акцент

¹ «Актуальне членування речення отримало в лінгвістиці багато назв: актуальне членування речення, комунікативне членування, тема-рематичне членування, смислове членування, контекстуальне членування, предикативне членування, логіко-комунікативне членування, синтагматичне членування, комунікативна перспектива речення, функціональна перспектива речення, комунікативна структура речення, теорія комунікативної компетенції та ін.» [4].

зміщений на дію; інверсія дозволяє будувати речення так, щоб логічна послідовність інформації відповідала потребам мовця чи слухача), тобто спочатку подається нова інформація (рема), а потім уточнюється, хто саме здійснює дію (тема).

Нейтральність контексту / емоційно-експресивна маркованість. Прямий порядок слів застосовується, коли висловлювання має бути максимально нейтральним та зрозумілим, без виділення будь-якого елемента, наприклад, *Українська пунктуація ґрунтується на трьох принципах* (З підручн.) / $A(Adj) + S_1 + P_1 + O(N_6) + A(Num)$.

Емоційно-експресивні чинники дають змогу посилити важливість або значущість присудка, роблячи його ключовим елементом речення, наприклад, *Пливе над горами ніч у плащі з золотими зірками* (В. Сосюра) / $P_1 + Ad(N_5) + S_1 + O(N_6) + A(N_5) + A(Adj)$ (інверсію використано для увиразнення дії засобами уособлення). Розташування підмета і присудка спричинено поетичністю та експресивністю мовлення, наприклад, *Мріють крізь хмари зорі вгорі* (В. Симоненко) / $P_1 + Ad(N_4) + S_1 + Adv_{loc}$ (інверсія увиразнює значимість самої дії «мріють»); *Питають сосни, де я мешкаю* (Д. Павличко) / $P_1 + S_1 \dots$ (вірші чи художня проза вимагають зміни порядку слів для досягнення певного ритму чи рими).

Інтонація значно впливає на позиційність членів речення, зокрема у розмовній мові позиція підмета і присудка може змінюватися залежно від бажаного емоційного забарвлення. Одним із засобів порядку слів у реченні М. Мірченко називає інтонацію, яка, на його думку, «творить інверсію» [5], наприклад, *Буде шарпати буря вітрила, пожене геть по темному морю* (Леся Українка) / $P_1 + S_1 + O(N_4) + P_1 + Ad(Adv) + Ad(N_6) + A(Adj)$.

Контекстуальна зумовленість. У тексті підмет і присудок можуть мінятися місцями для уникнення одноманітності або відповідності ритму висловлювання. В художньому стилі можна помітити інверсію з метою маркування важливих деталей або створення образів. Зміна позицій підмета і присудка може підсилити смислове навантаження й надавати тексту динамічності. Наприклад, *Скоро сонечко пригріє, потечуть струмки, темний гай зазеленіє, зацвітуть квітки* (Олександр Олесь) / $Ad(Adv) + S_1 + P_1 + P_2 + S_2^2 + A(Adj) + S_3 + P_3^3 + P_4 + S_4^4$ (прямий порядок підмета та присудка змінюється інверсійним відповідно до змісту контексту). У ситуаціях, коли контекст не вимагає виділення окремих частин речення, прямий порядок використовується як найбільш природний.

«У сучасному українському діловому мовленні у простих двоскладних реченнях панівним є прямий порядок слів» [6, с. 97]. Крім цього, така риса властива й науковому стилю, оскільки надає текстам строгості, чіткості і формальності.

Комунікативна інтенція. Якщо смислова структура речення відповідає за інформаційний зміст, суб'єктивної (модальної) у т.ч., то комунікативна структура спричиняє ієрархію цієї інформації, що формується суб'єктивно і залежить від ходу спілкування, рівня поінформованості учасників, цілей комунікації, тобто від комунікативної ситуації та інтенції «як лінгвокогнітивної категорії, що реалізує свої значення в основних модально-інтенційних реченнєвих реалізаціях, текстово-дискурсивних висловленнях, нечленованих комунікатах, тобто в синтаксичних конструкціях, релевантність яких у процесах текстової комунікації відповідає авторському задумові» [7, с. 393]. «Комунікативна структура речення спрямована

у сферу мовлення, де речення становить одиницю мовлення і розглядається у співвідношенні з такими категоріями, як комунікативна предикативність, настанова (реалізується в категоріях розповідності, питальності, спонукальності, бажальності, ірреальної умови) й актуальне членування речення (грамема теми, грамема реми)» [5, с. 8, 26]. Наприклад, *Ні, не клич мене, весно, – казала я їй, – не чаруй і не ваб* (Леся Українка) / $P_1 + O(N_2) + Voc \dots$ (вербалізовано емоційно-експресивну інтенцію); *А підійди-но сюди!* (П. Куліш) / $P_1 + Ad(Adv)$ (вербалізовано імперативну інтенцію).

Прямий порядок позиційності підмета і присудка зумовлюють логічну й структурну організацію мови, де порядок слів стає важливим для відображення взаємозалежності між підметом і присудком. Тобто двобічна залежність є основою для розуміння причин, які зумовлюють певний порядок слів у реченні, зазначений у другій частині. «Прямий порядок слів, представлений інваріантною моделлю реченнєвої структури, сприяє здебільшого вербалізації інформативного значення речення» [8, с. 142].

Позиційність присудка перед підметом є непрямым порядком слів (граматичний термін), інверсією (стилістичний термін). Вслід за О. Тележкіною, тлумачимо інверсію «як стилістичну фігуру, яка ґрунтується на свідомому порушенні нормативного синтаксичного ладу з метою увиразнення мовлення» [9, с. 148].

«Непрямий порядок слів за своєю граматичною природою – маркувати реченнєвий компонент – має ширший діапазон у вербалізації комунікативної інтенції мовця: власне інверсійна функція (зміна позиції реченнєвого компонента зі збереженням синтаксичного значення), інверсійно-семантична функція (зміна граматичного значення реченнєвого компонента, спричинена зміною позиції в структурі речення)» [8, с. 142].

Порядок слів в українській мові визначається комплексом граматичних, стилістичних і прагматичних чинників, які забезпечують її структурну, виразну та комунікативну багатогранність. Граматичні чинники впливають на базову організацію речення за принципом прямого порядку, забезпечуючи узгодження підмета та присудка за родом, числом та відмінком. Водночас такі стилістичні чинники, як інверсія, контекстуальне маркування, дозволяють акцентувати увагу на ключових елементах речення, створюючи емоційно-експресивне забарвлення, що особливо характерно для художнього стилю. Прагматичні чинники визначають порядок слів відповідно до комунікативної інтенції мовця: виділення теми (даного) та реми (нового), інтонаційних особливостей і контексту мовлення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Граматико-стилістичні та прагматичні чинники спричиняють позиційність підмета і присудка в українських реченнях. Порядок слів є ключовим засобом організації структури речення та передачі його смислового навантаження в аналітично-флексивній системі української мови. Основні результати дослідження включають виявлення зв'язку між прямим та інверсійним порядком слів у реченні, а також їх стилістичних і функціональних особливостей; визначення ролі граматичних категорій у позиціонуванні підмета і присудка, зокрема впливу інтонації на синтаксичні зв'язки й акцентуацію інформації; аналіз прагматичних чинників, які спрямовані на досягнення комунікативних цілей, зокрема виокремлення ключових елементів висловлювання, створення емоційного забарвлення та підсилення

прагматичного ефекту; опис різноманітності мовних засобів у текстах різних жанрів (художня література, публіцистика, наукові тексти), що демонструє широкі можливості варіювання позиції підмета й присудка залежно від стилістичних і прагматичних потреб.

Результати статті відкривають перспективи для подальших наукових розвідок у таких напрямках: теоретичний аспект (поглиблене вивчення взаємодії граматичних, семантичних і прагматичних чинників у синтаксисі української мови); прикладне застосування (розробка методичних матеріалів для викладання української мови, особливо у контексті навчання синтаксису, стилістики та прагматики); жанровий аналіз (дослідження порядку слів у текстах різних стилів і жанрів, що дозволить уточнити закономірності інверсійних конструкцій і їх роль у комунікативному процесі); порівняльні дослідження (порівняння позиційності підмета й присудка в українській мові з іншими мовами, що може сприяти виявленню універсальних і специфічних рис мовних систем).

Застосування отриманих результатів може сприяти оптимізації навчання української мови як рідної чи іноземної, зокрема у контексті формування комунікативної компетенції мовців.

Перелік умовних скорочень

A – означення
Ad – обставина
Adj – прикметник
Ad_{loc} – обставина місця
Adv – прислівник
N₁ – Н.в.
N₂ – Р.в.
N₄ – Зн.в.
N₅ – Ор.в.
N₆ – М.в.
Num – числівник
O – об'єктний компонент
P_{1...4} – базовий предикат
Prop – займенник
S_{1...4} – базовий суб'єкт
Voc – звертання

Література:

- Огієнко І. Рідне слово: початкова граматики української літературної мови. Ч. 2. Морфологія й складня. Жовкля : Друкарня оо. Василян, 1937. 288 с.
- Образцова О. Іваницька Н.Л. Взаємна зумовленість форм головних членів двоскладного речення. *Український синтаксис : навчально-практичний комплекс: в 2 ч. / А.П. Загнітко, М.О. Вінтонів, Л.В. Сегін. 2-ге вид., доповн. Донецьк – Слов'янськ : ДонНУ, 2011. 652 с.*
- Огієнко К. О. Актуальне членування речення в теоретичному і прикладному мовознавстві ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Державний заклад «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського». Одеса, 2018. 22 с.
- Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення : автореф. дис. ... д. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2002. 36 с.
- Шухова О. Квантитативні характеристики порядку слів у сучасній українській діловій мові (на матеріалі простих двоскладних речень). *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки / редкол.: І. Павленко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя, 2019. Вип. 1. С. 92–98.*
- Шабат-Савка С. Комунікативна інтенція та авторський задум у лінгвальному континуумі художнього тексту. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. пр. / відп. ред. І.В. Сабадош. Ужгород : Говерла, 2011. Вип. 15. С. 392–396.*
- Турко О. Порядок слів у реченні як засіб вербалізації комунікативної інтенції мовця. *Грамматичний портрет української мови у ХХІ сторіччі : збірник тез наукових доповідей учасників Міжнародної наукової конференції на пошану доктора філологічних наук, професора Городенської Катерини Григорівни. Київ : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2024. С. 141–143.*
- Тележкіна О. Інверсія як стилістично-синтаксичний засіб увиразнення поетичного тексту (на матеріалі української поезії II половини ХХ – початку ХХІ століття). *Studia Metodologica : збірник наукових праць Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Тернопіль-Кельце, 2017. Вип. 45. С. 144–155.*

Turko O. Grammatical, Stylistic and Pragmatic Factors of Subject and Predicate Position in Ukrainian Sentences

The article deals with the grammatical, stylistic and pragmatic factors that determine the position of the subject and predicate in Ukrainian sentences. The article focuses on the influence of morphological, syntactic, semantic and pragmatic means on the word order in sentences, analyses the variability of their positions. At the same time, the article emphasises the practical significance of identifying, describing and analysing the grammatical, stylistic and pragmatic factors of the subject and predicate positions in Ukrainian sentences. In view of the analytical and inflectional nature of the Ukrainian language, the word order is interpreted as a key means of comparing the sentence structure and its semantic load, and thus the position of the subject and predicate. The direct and indirect word order in a sentence is described and defined as stylistically determined inversion word order. One of the main tasks of the study was to establish that grammatical categories influence the position of the subject and the predicate. In particular, the relationship between direct and inversion constructions is studied, as well as changes in word order depending on intonation accents. Particular attention is paid to the pragmatic factors that determine the communicative function of a sentence (highlighting important information, emphasising specific elements of a statement achieved by changing the direct word order). The role of intonation is considered separately, as it can change the interpretation of syntactic relations between subject and predicate, as well as influence the perception of accent and emotional colouring.

The study is based on the analysis of examples from different text genres, including fiction, journalism and scientific texts. This allows us to demonstrate the variety of linguistic means used to achieve different pragmatic goals.

The results of the study can be useful for further theoretical developments in the field of syntax and pragmatics of the Ukrainian language, as well as for practical use in language teaching, in particular in teaching syntax and stylistics.

Key words: word order in a sentence, subject, predicate, inversion, grammatical and stylistic factors, pragmatic factors.